

УДК 340

*Н. П. Харченко**кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ***ВИДИ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ**

Методологічною роллю загальнотеоретичних наук є формування та удосконалення юридичних конструкцій, правових термінів, категорій, понять. Незважаючи на доволі тривалу історію виникнення та розвитку такої юридичної категорії, як «правовий режим» в юридичній доктрині, а також широку вживаність у нормативно-правових актах, слід зауважити про плюралізм наукових поглядів як щодо визначення цього поняття, так й класифікації (диференціації) правових режимів. Однак визнання конкретного виду правового режиму має важливе не лише наукове, а й практичне значення, що вказує на особливе упорядкування конкретних суспільних відносин. Класифікація юридичних феноменів відіграє надзвичайно важливу роль у більш глибокому пізнанні та розкритті різних ракурсів досліджуваного предмета, визначити місце та значення в системі правознавства. Саме загальнотеоретична наука має особливу роль у питаннях визначення не лише поняття, а й характеристики видів того чи іншого юридичного феномену.

Ми погоджуємось з Л.В. Томаш: «<...> цілісна концепція правового режиму має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє: 1) науці – побачити глибину і можливості як правового регулювання, так і права в цілому; 2) законодавцю, враховуючи всі обставини, поклавши в основу необхідне поєднання юридичних засобів, що створюють оптимальні умови щодо конкретного об'єкта (чи суб'єкта діяльності), піддати виникаючі відносини особливій, специфічній регуляції; 3) правозастосувачу – застосовувати закони й інші нормативно-правові акти, чітко знаючи, що покладено в основу будь-якого поєднання юридичних засобів і чи досягаються цілі специфічного регулювання; 4) правоохоронцю – забезпечити контроль і нагляд законної та правильної (на основі принципів пріоритету прав і свобод і т.п.) дії механізмів реалізації [1, с. 25].

Отже, поняття «правовий режим» все більше визнається одним із найбільш важливих категорій юридичної науки.

Невизначеність, відсутність однозначності в окресленні специфічних характеристик правових режимів тих чи інших досліджуваних об'єктів обумовило актуальність написання цієї наукової статті.

Метою написання статті є окреслення загальнотеоретичних засад класифікації правових ре-

жимів у вітчизняній юридичній доктрині та українській правовій системі.

Задля цього автором поставлені такі завдання:

- надати авторське визначення поняття «правовий режим»;
- дослідити авторські позиції щодо класифікації правових режимів;
- запропонувати авторське бачення класифікації правових режимів.

Слід, насамперед, зауважити, що недостатня вивченість проблем правового режиму сприяє отожднюванню таких понять, як «правовий режим» та «механізм правового регулювання».

Однак ми підтримуємо позицію Д.Д. Коссе, який зауважив: «<...> якщо механізм правового регулювання – це юридична категорія, що визначає, як здійснюється правове регулювання, то правовий режим – це змістовна характеристика конкретних нормативних засобів, які повинні організувати визначену частину життєдіяльності людини. Правовий режим може передбачати специфічний механізм правового регулювання, його особливий порядок, який направлений на конкретні види суб'єктів та/або об'єктів права, пов'язаний не стільки з конкретними ситуаціями, скільки з більш широкими соціальними процесами, в рамках яких ці суб'єкти та об'єкти взаємодіють. Існуючий механізм правового регулювання зорієнтований насамперед на вирішення конкретних життєвих ситуацій. Останні виступають у правовому регулюванні як юридичні факти, що породжують відповідно до чинного законодавства різні правові наслідки. Регулювання тривалого соціального процесу не можна звести до врегулювання окремих ситуацій. Воно потребує специфічних юридичних форм, однією з яких виступає правовий режим» [2].

Отже, ці поняття мають абсолютно різну роль, значення, мету, сферу дії, суб'єкти та об'єкти права.

Питання класифікації правових режимів є нерозробленим на рівні загальнотеоретичної науки. Однак вагоме значення в розумінні цієї проблематики мають праці С.С. Алексєєва, Д.Н. Бахраха, В.Б. Ісакова, В.В. Копейчикова, А.В. Малька, Н.І. Матузова, В.Д. Сорокіна, Л.В. Томаша, Л.С. Явича та деякі інші. Не менш важливими для пізнання класифікації правових режимів мають праці С.В. Бобровник, С.Д. Гусарева, А.М. Завального, А.М. Колодія, О.Д. Тихомирова, П.М. Рабінювича тощо.

З метою розкриття особливостей диференціації правових режимів в юридичній доктрині вважаємо за необхідне окреслити концептуальні засади, що розкривають авторське бачення цієї юридичної категорії [3–4]:

1) правовий режим – самостійна правова категорія;

2) правовий режим є важливим елементом механізму правового регулювання;

3) правовий режим обумовлює характер, результат і ступінь ефективності правового регулювання;

4) правовий режим є системою детермінант здійснення правового регулювання;

5) правовий режим визначає дієвість правових норм;

6) правовий режим охоплює різноманітні варіативно поєднані правові засоби;

7) правовий режим має відмінності в різних галузях права;

8) правовий режим визначається в нормативно-правових актах та забезпечується державним примусом;

9) метою встановлення правового режиму є впорядкування специфічного кола суспільних відносин шляхом чіткого визначення мети, просторово-часових меж, суб'єктів, об'єктів тощо;

10) «правовий режим» – це особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, що здійснюється за допомогою системи варіативно поєднаних юридичних засобів з метою їх упорядкування.

Одним із перших класифікацію правових режимів було здійснено С.С. Алексєєвим, який запропонував поділяти правові режими на первинні та вторинні, або спеціальні режими (режим конкретних об'єктів) [5, с. 187].

Дослідник стверджував: «Первинні правові режими є такими комплексами правових засобів, які виражають загальні і вихідні співвідношення способів правового регулювання на даній ділянці соціального життя. Вторинні правові режими є певними модифікаціями загальних режимів, які передбачають або особливі пільги і переваги, що відображаються в додаткових правах, або особливі обмеження, які відображаються в додаткових заборонах чи позитивних зобов'язаннях» [6, с. 245].

С.С. Алексєєв також виокремлював «режим виключень» як вид правового режиму, що є частиною загальнодозволеного і дозвільного режимів. Виключення не можуть припускатися, вони завжди повинні бути точно вказані в нормативних актах [6, с. 246].

Кореспондує зазначеній вище позиції й думка І.О. Соколової, яка також класифікує правові режими залежно від рівня правового регулювання суспільних відносин на первинні та вторинні правові режими, «які є комплексами правових

засобів, що виражають загальні й вихідні співвідношення способів правового регулювання на певній ділянці суспільного життя. Вторинні правові режими виступають певними модифікаціями первинних, які передбачають або особливі пільги й переваги, що відображаються в додаткових правах, або особливі обмеження, що полягають у додаткових заборонах чи зобов'язаннях. Своєю чергою, первинний правовий режим за допомогою використання техніко-юридичного прийому виключення може бути як загальнодозвільним, так і спеціальнодозвільним. Уточнює дану класифікацію поділ правових режимів на загальні й спеціальні, які можуть бути преференційними або обмежувальними. Зокрема, «<...> якщо нормою права буде встановлено інше, але водночас однакове коло суб'єктивних прав і юридичних обов'язків певних суб'єктів права стосовно одного й того ж об'єкта правового регулювання, виникає новий вид правового режиму – спеціальний» [7, с. 11].

Найбільш поширеною класифікацією правових режимів є їх диференціація за галузевою ознакою (предметом правового регулювання) – правовий режим конституційного права, правовий режим цивільного права, правовий режим адміністративного права, правовий режим земельного права, правовий режим кримінального права тощо.

Наприклад, І.О. Соколова за таким критерієм, як особливості тієї чи іншої галузі (інституту) права виокремлює галузеві й внутрішньогалузеві (інституційні) правові режими.

«Галузеві відрізняються специфікою прийомів регулювання, дією власних принципів, характером виникнення, формування й реалізації галузевих прав і свобод, специфікою санкцій, інституційною ознакою – наявністю галузі законодавства на чолі з кодифікованим актом. Питання про інституційні правові режими постає, передусім, стосовно суб'єктивних прав. Так, залежно від суб'єктів, відносно яких режим установлюється, виокремлюють правовий режим біженців, переселенців, іноземців, осіб без громадянства тощо» [8, с. 34].

Загалом, погоджуючись із цією класифікацією, вважаємо, що під час класифікації правових режимів слід виокремлювати певні рівні правових режимів. На першому рівні правовий режим слід розглядати як загальноправовий феномен. На другому рівні правовий режим репрезентується правовими режимами галузей права. На третьому рівні галузевий правовий режим диференціюється на правові режими підгалузей та правові режими інститутів.

З.Р. Кісіль та Р.В. Кісіль пропонують правові режими класифікувати за масштабом волі громадян і організацій у використанні своїх можливостей для реалізації суб'єктивних прав – на піль-

гові та обмежуючі режими; за глибиною змін у конституційному статусі громадян і організацій – на звичайні та надзвичайні режими; за часом дії – на постійні та короточасні, ситуаційні режими; за територією дії – на ті, що діють на всій території України або в окремих її регіонах чи місцях; за окремими об'єктами – на режими заповідників, вогнепальної зброї, отрути тощо; за видами діяльності – на режими оперативно-розшукової діяльності, окремі види підприємницької діяльності та ін. [9, с. 326].

Не менш розповсюдженою в наукових колах є класифікація правових режимів за функціональною спрямованістю на матеріальні й процесуальні, «адже залежно від особливостей предмета та метода правового регулювання, соціального призначення й функцій права систему права можна поділити на два великих масиви – матеріальне і процесуальне право» [8, с. 36].

Популярною серед дослідників є також класифікація правових режимів на публічно-правові та приватноправові, що відповідає особливостям предмета регулювання. Попри те, що чіткого й абсолютного розподілу права на публічне й приватне в принципі досягнути неможливо через синтез деяких елементів приватного права в галузях публічного права та навпаки, однак усе частіше відбувається взаємне проникнення норм публічного права в приватне право та навпаки.

Не менш ґрунтовну класифікацію правових режимів пропонують і російські дослідники, зокрема:

- залежно від предмета правового регулювання виділяють конституційний, адміністративний, земельний, фінансовий, податковий режими тощо;

- залежно від змісту – валютний, митний, мита тощо;

- залежно від суб'єктів, щодо яких він встановлюється, – режим біженців, вимушених переселенців, осіб без громадянства тощо;

- залежно від функцій права – режим особливого регулювання та особливої охорони;

- залежно від форми виразу – законний та договірний;

- залежно від рівня нормативних актів, в яких вони встановлені, – загальнофедеративні, регіональні, муніципальні та локальні;

- залежно від сфер використання – внутрішньодержавні й міждержавні (режими територіальних вод, економічних санкцій тощо) [10, с. 12].

На особливу увагу заслуговує класифікація правових режимів, запропонована Л.І. Заморською. Так, дослідниця класифікує правові режими на:

- закріплені в законах та підзаконних нормативно-правових актах;

- нормативні та договірні;

- постійні та тимчасові;

- режим, де ключову роль відіграє:

- а) дозвіл;

- б) заборона;

- в) позитивне зобов'язання;

- режими, що розповсюджують свою дію на всю територію держави та на окремих регіон тощо [11, с. 20].

Отже, дослідження загальнотеоретичних наукових праць у цій сфері дозволяє виокремити такі критерії та види правових режимів:

- 1) за галуззю права (конституційні, кримінальні, цивільно-правові, адміністративні тощо);

- 2) за суб'єктами, щодо яких встановлюється режим (режим біженців, режим осіб без громадянства, режим вимушених переселенців тощо);

- 3) за сферами діяльності (податковий режим, митний режим, санітарний режим, екологічний режим тощо);

- 4) за об'єктами (режим фізичних та юридичних осіб);

- 5) залежно від змісту (валютний, митний, інформаційний, державної таємниці тощо);

- 6) залежно від функцій права (регулятивний та охоронний);

- 7) за формою визначення (нормативні, договірні);

- 8) за простором (загальнодержавні, регіональні, муніципальні та локальні);

- 9) за сферами застосування (внутрішньодержавні, міждержавні, транснаціональні);

- 10) за часом (постійні чи тимчасові);

- 11) за способом правового регулювання (дозвільні, забороняючі, зобов'язуючі);

- 12) за функціональною спрямованістю (матеріальні й процесуальні);

- 13) за структурою права (приватні та публічні) тощо.

Загальнотеоретична класифікація правових режимів буде неповною без дослідження галузевих наукових праць у цій сфері. Зокрема, їх розгляд, а також аналіз галузевого законодавства надає змогу виокремити такі види правових режимів:

- 1) режими правових станів (режим надзвичайного стану, режим воєнного стану, режим карантинних зон тощо);

- 2) режими територій (режим тимчасово окупованої території, режим заповідників, режим континентального шельфу, режим території, що зазнала радіоактивного забруднення тощо);

- 3) режими окремих предметів (режим радіоактивних матеріалів, режим обігу вогнепальної зброї та вибухових речовин, режим документообігу тощо);

- 4) режими за видами діяльності (режим господарської діяльності, режим підприємницької діяльності, режим здійснення валютних операцій тощо).

Отже, попри те, що «правовий режим» як загальнотеоретична категорія порівняно з іншими юридичними категоріями є доволі новою, вона має надзвичайно важливий вплив на подальший розвиток як галузевих наук, так й галузевого законодавства в цій сфері.

Література

1. Томаш Л.В. Правовий режим: поняття та ознаки. Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. 2005. № 282. С. 25–29.
2. Коссе Д.Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tioriuagov/3468-2010-01-20-23-17-44.html>
3. Харченко Н.П., Заяць Н.В. Теорія держави та права: наук.-метод. комплекс для підготовки фахівців у галузі знань «Право» (0304) за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» 6.030401, ступеня вищої освіти (бакалавр). URL: <http://www.naiu.kiev.ua/zagalnoakademichni-kafedri/kafedra-teoriyi-derzhavita-prava/navchalno-metodichna-robota/navchalno-metodichni-materiali-dlya-distancijnogo-navchannya.html>
4. Харченко Н.П. Правовий режим: окремі загальнотеоретичні аспекти. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки» 2016. Вип. 2. С. 32–35.
5. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М., 1989. 288 с.
6. Алексеев С.С. Теория права. М.: Издательство БЕК, 1995. 320 с.
7. Соколова І.О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія правових та політичних учень». Х., 2011. 23 с.
8. Соколова І.О. Публічно-правовий режим як правова категорія: загальна характеристика, ознаки, види. Вісник Національної академії правових наук України» 2015. Вип. 4 (83). С. 29–39.
9. Кісіль З.Р., Кісіль Р.В. Адміністративне право: навч. посібник. К., 2011. 696 с.
10. Правовые режимы: общетеоретический и отраслевые аспекты: монографія / под ред. А.В. Малько, И.С. Барзиловой. М.: Юрлитинформ, 2012. 416 с.
11. Заморська Л.І. Нормативність права як засіб оптимізації правового режиму: теоретичний аналіз. Право і суспільство. 2011. № 4. С. 18–21.

Анотація

Харченко Н. П. Види правових режимів: плюралізм наукових підходів. – Стаття.

У статті розглянуто стан та напрями розвитку правового режиму як загальнотеоретичної категорії, окреслено наукові позиції щодо визначення поняття «правовий режим» та особливості застосування цієї категорії у вітчизняному законодавстві, здійснено дослідження наукових підходів щодо класифікації правових режимів, а також надано авторське бачення диференціації правових режимів.

Ключові слова: режим, правовий режим, механізм правового регулювання, класифікація правових режимів, види правових режимів.

Аннотация

Харченко Н. П. Виды правовых режимов: плюрализм научных подходов. – Статья.

В статье рассмотрено состояние и перспективы развития правового режима как общетеоретической категории, определены научные позиции относительно определения понятия «правовой режим» и особенности применения этой категории в отечественном законодательстве, исследованы научные подходы классификации правовых режимов, а также представлено авторское видение дифференциации правовых режимов.

Ключевые слова: режим, правовой режим, механизм правового регулирования, классификация правовых режимов, виды правовых режимов.

Summary

Kharchenko N. P. Types of legal regimes: pluralism of scientific approaches. – Article.

The article discusses the state and prospects of the development of the legal regime as a general theoretical category have been studied, scientific positions have been defined regarding the definition of the concept of «legal regime» and the specific application of this category in domestic legislation, scientific approaches to the classification of legal regimes have been explored, as well as the author's vision of differentiation of legal regimes.

Key words: regime, legal regime, mechanism of legal regulation, classification of legal regimes, types of legal regimes.